

С.М. Харитонова,

завідувач навчально-методичного центру психологічної служби комунального навчального закладу «Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради»

БЕЗПЕЧНЕ ОСВІТНЄ СЕРЕДОВИЩЕ В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Воєнне сьогодення та (сподіваємось) повоєнне завтра вимагає від педагогічних колективів чіткої злагодженої співпраці в основному напрямку: створити належні умови для розвитку та навчання здобувачів освіти, паралельно забезпечивши безпечне середовище для всіх учасників освітнього процесу. Завдання, що їх мають реалізувати в кожному закладі освіти, чітко означені в плані заходів із реалізації Національної стратегії розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі до 2024 року (Указ Президента України від 25.05.2020 №195/2020, Розпорядження Кабінету міністрів України від 24.02.2023 №174-р). Національна стратегія розроблена з урахуванням стратегічних документів Всесвітньої організації охорони здоров'я, зокрема Глобальної стратегії охорони здоров'я жінок, дітей та підлітків на 2016-2030 роки. Зокрема, у Національній стратегії розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі до 2024 року зазначено, що «...Учні та педагогічні працівники потребують такого стану освітнього середовища, в якому вони відчуватимуть фізичну, психологічну, інформаційну та соціальну безпеку, комфорт і благополуччя. Батьки учнів як учасники освітнього процесу, що зацікавлені в існуванні максимально безпечного освітнього середовища, здатного забезпечити належні і безпечні умови навчання, виховання, розвитку дітей, для досягнення цих цілей мають активно долучатися». [

Психічне здоров'я та благополуччя учнів є таким самим ключовим елементом стану благополуччя дитини, як і фізичне здоров'я. Порушення депресивного спектра, підвищений рівень тривожності та агресивності, самоушкоджувальна поведінка та суїцидальні спроби – одні з найпоширеніших проявів порушення психологічного благополуччя серед дітей та підлітків. Проблеми із психічним здоров'ям у дітей можуть призвести до погіршення результатів навчання, фізичного здоров'я, нестійких соціальних зв'язків та майбутніх перспектив самореалізації, а також різного роду девіантних форм поведінки. Відповідно додаткової уваги потребує профілактика психічних розладів, просвітницька робота з питань психо- та медіагігієни, розвитку та підвищення якості психологічних послуг у закладах освіти, підтримка психічного здоров'я дітей та інших учасників освітнього процесу. Проблемою, яка потребує розв'язання, є низький рівень культури безпечної, здорової поведінки та ненасильницької взаємодії у дітей та підлітків, дорослих, які забезпечують та супроводжують освітній процес.

Національна стратегія сьогодні, в умовах воєнного стану, ґрунтується на тому, що заклад освіти має:

- створити безпечні умови життя і діяльності в умовах надзвичайних ситуацій;
- забезпечити захист здоров'я та життя людини від небезпек, оцінки існуючих ризиків середовища;
- формувати навички відповідальної поведінки здобувачів освіти, що забезпечують психологічне благополуччя;

- наслідування педагогічними працівниками та школярами моделей безпечної та ненасильницької міжособистісної взаємодії між однолітками та дорослими;

- усвідомлення цінностей життя та здоров'я, власної відповідальності та спроможності зберегти та зміцнити здоров'я.

Отже, одним із головних аспектів у процесі розбудови безпечного освітнього середовища є ефективне психологічне забезпечення освітнього процесу, тобто створення в закладі освіти умов, які сприяють охороні психічного здоров'я учнів та педагогів, надання їм психологічної та соціально-педагогічної підтримки. Зупинимось на основних законодавчих документах, що регламентують означений напрям діяльності закладу освіти в умовах воєнного стану. Це такі як:

- Лист МОНУ від 29.03.2022 №1/3737-22 [«Про забезпечення психологічного супроводу учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану в Україні»](#)

- Лист МОНУ від 04.04.2022 №1/3872-22 [«Про методичні рекомендації «Перша психологічна допомога. Алгоритм дій»](#)

- Лист НАПНУ від 22.04.2022 №42 [«Про заходи з виконання Плану дій з координації діяльності психологічних служб системи освіти та ДСНС України»](#)

- Лист НАПНУ від 25.04.2022 №36 [«Про затвердження Плану дій з координації діяльності психологічних служб системи освіти та ДСНС України»](#)

- Лист МОНУ від 13.05.2022 №1/5119-22 [«Про здійснення превентивних заходів серед дітей та молоді в умовах воєнного стану в Україні»](#)

- Закон України від 01.12.2022 № 2806-IX [«Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо запобігання та протидії мобінгу \(цькуванню\)»](#)

- Методичні рекомендації щодо діяльності психологічної служби в системі освіти на 2023-2024 н.р. (серпень 2023 року)

Кожен із цих документів не втратив своєї актуальності сьогодні і має бути в активному доступі для кожного педагогічного працівника та спеціаліста психологічної служби закладу освіти різного рівня: дошкільної, загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої чи передвищої освіти.

Зазначена нормативна база забезпечує постановку основних завдань психологічного характеру перед закладами освіти, а саме: сприяти оволодінню знаннями, уміннями, навичками, способами мислення дітей та підлітків стосовно моделей безпечної та ненасильницької взаємодії з однолітками та дорослими у різних сферах суспільного життя; формувати усвідомлення цінності життя та здоров'я, власної відповідальності та спроможності зберегти та зміцнити здоров'я, підвищити якість свого життя.

Більш детально зупинитися на складових безпечного середовища для дитини. Дитина має почуватися безпечно вдома, що забезпечує родина.

Саме в сім'ї дитина може відновити власні ресурси для розвитку та руху вперед. Заклад освіти здійснює підтримку дитини через взаємодію з ровесниками та педагогічними працівниками. Педагоги, в свою чергу, повинні мати можливість підтримувати власний продуктивний стан, емоційний баланс та професійно вдосконалюватись. І варто віддати належне громаді, в якій дитина проживає, яка готова надати суспільну підтримку дитині та її близьким у складний період життя родини.

Склад команди психолого-педагогічного супроводу дитини у воєнний та післявоєнний період

Психолого-педагогічний супровід в кризовий для дитини період – це взаємоузгоджена комплексна діяльність команди фахівців закладу освіти, батьків дитини, працівників місцевої громади, спрямована на створення необхідних умов для мінімізації травмивного впливу, що сприяє психологічному, емоційному та особистісному відновленню дитини, її успішної адаптації та інтеграції в соціум. Наведемо типовий на сьогодні склад команди закладу освіти для супроводу дитини в складних життєвих обставинах, в умовах воєнних реалій та післявоєнного відновлення та розглянемо зони відповідальності та ризику кожного з учасників Команди супроводу.

1. У першу чергу – це батьки та рідні дитини. В чому їхня роль у процесі підтримки своєї дитини. Що вони мають зробити задля створення безпеки? З ким із команди супроводу мають співпрацювати? Як саме взаємодіяти?

Саме батьки ініціюють роботу з дитиною окремого фахівця закладу освіти чи команди в цілому. Вони надають дозвіл на проведення комплексного психолого-педагогічного супроводу дитини. Беруть участь в обговоренні напрямів допомоги дитині та роботі Команди психолого-педагогічного супроводу. Надають дозвіл на додаткові послуги, що їх може потребувати дитина. Обов'язком батьків є надання учасникам Команди психолого-педагогічного супроводу інформації про дитину, особливості її розвитку та окремі поведінкові прояви, на які має звернути увагу педагогічний колектив закладу в роботі з їхньою дитиною. Разом із цим батьки мають отримувати інформацію щодо навчання своєї дитини в школі, закладі професійної чи вищої освіти (виховання в закладі дошкільної освіти, розвитку в закладі позашкільної освіти), включаючи результати вивчення її психологічного стану. Основним обов'язком батьків є створення умов для навчання, виховання та розвитку власної дитини.

Варто звернути увагу на зони ризику в співпраці з батьками, що може завадити здійсненню поставлених перед Командою задач, зокрема, якщо батьки:

- Категорично відмовляються надавати дозвіл на здійснення комплексного супроводу дитини.
- Утаємничують інформацію щодо стану дитини від учасників Команди.
- Вважають роботу Команди супроводу недоречною або заперечують проти участі окремого спеціаліста.
- Відмовляються від додаткових послуг, що їх потребує дитина.
- Не вважають своїм обов'язком створення умов для навчання, виховання та розвитку дитини.
- Самі батьки перебувають у стані посттравматичного стресового розладу (ПТСР) або гострого стресу, що перешкоджає співпраці з Командою.
- Батьки не в змозі об'єктивно оцінити ступінь допомоги дитині в умовах війни.

У кожному із зазначених випадків спрацьовує принцип індивідуальної підтримуючої, інформативної, просвітницької роботи з батьками; відкрита комунікація між дорослими, які взаємодіють із дитиною, – запорука успішної адаптації дитини до нових умов життя та сприяння відновленню її психічного здоров'я.

2. Найближчими до дитини в закладі освіти є педагог-класний керівник або вихователь, майстер, куратор. Саме ці працівники найтісніше спілкуються з дитиною чи підлітком, встановлюють довірливі стосунки та реагують на потреби школяра/студента.

Зосередимося на основних зонах відповідальності педагога-вихователя в закладі освіти, які забезпечують благополуччя дитини в процесі навчання та виховання, як то: організація життєдіяльності дітей із урахуванням вікових та індивідуальних особливостей, сучасних тенденцій та освітніх технологій, побажань батьків, специфіки роботи та можливостей закладу освіти; створення комфортних умов для реалізації природних сил дітей та підлітків, збагачення їхнього практичного досвіду спілкування з навколишнім середовищем; реалізація диференційованого підходу до дітей та підлітків, виявлення, вивчення і врахування в своїй педагогічній діяльності їхніх індивідуальних особливостей, сприяння розвитку їх здібностей та талантів; забезпечення набуття дітьми та підлітками практичного досвіду, знань, умінь, навичок; формування в дітей фізичних та психологічних якостей, необхідних для подальшого життя. Класний керівник-вихователь співпрацює з батьками дітей або особами, які їх замінюють, надає їм консультативну педагогічну допомогу.

Які можуть виникнути складності в процесі виховної діяльності? Зважимо на те, що ми розглядаємо виховну діяльність педагогічних працівників із дітьми чи підлітками, які переживають або пережили травмивний досвід війни, знаходяться в процесі відновлення психічного здоров'я, тому потребують особливої підтримки.

- Поведінка дитини виходить за межі вікових стандартів, проявляються специфічні реакції на роботу педагога або дії ровесників.
- Дитина в силу пережитих травм не відчуває себе в безпеці в новому дитячому колективі.
- Педагогу-вихователю не вдається «підібрати ключик» до дитини та налагодити співпрацю з її батьками.
- Життєвий досвід війни дитини більш травматичний, ніж у педагога.
- Ступінь емпатії педагога нижчий за рівень переживань дитини.
- «Історія війни» педагога травматичніша за дитячу історію, він заглиблений в себе.

3. Важливе місце в процесі створення безпечного середовища в закладі освіти займають педагоги-вчителі, викладачі різних навчальних дисциплін. Яку роль відіграють ці працівники, за що вони несуть відповідальність? Це в основному таке:

- Забезпечують виконання навчальних завдань дітьми та підлітками під час освітнього процесу.
- Готують інформацію для учасників засідання Команди супроводу про особливості навчально-пізнавальної діяльності дитини, її сильні сторони та потреби, результати виконання нею освітнього плану.
- Розробляють індивідуально для школяра/студента додаткові завдання, які зменшують прогалини в знаннях у закладі освіти.
- Визначають спільно з іншими педагогічними працівниками прогрес у виконанні індивідуальних завдань.
- Створюють належний мікроклімат у дитячому колективі під час проведення уроків/занять.

Які перешкоди стоять на цьому шляху перед учителем/викладачем?

- Дитина відмовляється виконувати завдання педагога з різних причин.
- Інформація, яку надає педагог учасникам Команди, не розкриває повною мірою стан навчальної діяльності дитини.

- Педагог не пропонує дитині індивідуальні завдання, які б зменшили прогалини в знаннях та пізнавальному розвитку.

- Індивідуальні результати дитини мають дуже різний рівень, не вдається визначити певні закономірності її розвитку.

- Мікроклімат у дитячому колективі складний та потребує додаткових зусиль не тільки вчителя, а й інших спеціалістів Команди.

Такі випадки ускладнюють взаємодію педагога з дитиною, відтермінують процес відновлення психічного благополуччя та знижують ефективність роботи всієї Команди супроводу. Якщо педагог-вихователь потребує підтримки з боку колег та інших спеціалістів у сфері освіти, варто про це говорити, проходити супервізійні зустрічі з обміну досвідом. Не лишнім є також відверте обговорення складних ситуацій між педагогом та психологом закладу освіти, психологом Центру професійного розвитку педагогічних працівників своєї громади, психологами-методистами навчально-методичного центру психологічної служби інституту.

4. Особливе місце серед педагогів закладу та в Команді супроводу займає соціальний педагог. Його роль у процесі соціалізації та гармонізації сосунків між однолітками переоцінити важко!

Саме він здійснює соціально-педагогічний патронаж дитини, вивчає соціальні умови розвитку дитини; виявляє соціальні проблеми, які потребують негайного вирішення. Із його допомогою дитина чи підліток легше адаптується в новому колективі. Соціальний педагог у співпраці з педагогом-вихователем формує позитивний мікроклімат у дитячому колективі, сприяє подоланню особистісних, міжособистісних конфліктів серед ровесників, запобігає проявам насильства та булінгу в освітньому середовищі. Здійснює захист прав дитини, представляє її інтереси у відповідних органах та службах. Педагог сприяє залученню дитини/підлітка до участі у гуртках, секціях із урахуванням її можливостей. Під час діяльності Команди надає рекомендації учасникам освітнього процесу щодо шляхів ефективної інтеграції дитини в колектив однолітків.

У роботі соціального педагога з дитиною в стані психологічного стресу можуть виникнути такі **зони ризику**:

- Здійснення соціально-педагогічного супроводу утруднено важким психологічним станом дитини.

- Процес соціалізації ускладнено дистанційною формою навчання в закладі.

- Здійснення захисту прав дитини може завдати додаткової травматизації дитини.

- Батьки або рідні дитини перешкоджають здійсненню соціальним педагогом його професійних обов'язків.

- У населеному пункті відсутні заклади позашкільної освіти або ж не відповідають інтересам дитини.

5. У період найвищого емоційного напруження саме цей фахівець має сприяти мінімізації травмування психіки дитини. Практичний психолог сьогодні відіграє ключову роль в діяльності Команди супроводу, а саме:

- Здійснює вивчення та моніторинг психічного розвитку дитини відповідної категорії.

- Забезпечує психологічний супровід дитини в закладі освіти.

- Надає корекційно-розвиткові послуги дитині/підлітку.

- Надає рекомендації, консультує педагогічних працівників закладу освіти у роботі з дитиною.

- Консультує батьків дитини.

- Формує психологічну готовність в учасників освітнього процесу до взаємодії з дитиною в стані стресу чи травми.

- **Зони ризику**, які можуть завадити практичному психологу здійснювати свою діяльність, такі:

- Через онлайн навчання в закладі ускладнюється індивідуальне вивчення психічного розвитку дитини.

- Між дитиною та психологом не встановився контакт.

- Дитина пропускає індивідуальні корекційні та розвиткові заняття з психологом.

- Життєвий досвід спілкування дитини з дорослими не сприяє довірливим стосункам.

- Між психологом та батьками дитини не склалися довірливі стосунки, або ж психічний стан батьків не сприяє взаємодії з психологом.

У подібних ситуаціях психологу варто розібратися в причинах негараздів, змінити тактику взаємодії або ж проявити більшу делікатність у співпраці з іншими учасниками комунікації.

6. Організаційно-методичну роль у діяльності Команди супроводу посідають керівник закладу та його заступник. Наскільки вдало вони зможуть підібрати склад Команди, чітко розподілити ролі учасників, організувати системну підтримку дитини чи підлітка, настільки кращим буде результат спільної роботи закладу освіти. І тим самим буде створений безпечний осередок у закладі освіти для всіх його учасників. Отже, зони відповідальності для керівників є такими:

- Організують діяльність Команди психолого-педагогічного супроводу дитини в умовах війни (відповідної категорії).

- Здійснюють розподіл функціональних обов'язків між членами групи індивідуального супроводу дитини.

- Контролюють проведення індивідуальної роботи педагогічними працівниками з подолання прогалин у навчанні дитини внаслідок воєнних подій.

- Узгоджують з іншими учасниками Команди навантаження на дитину та запобігають перевантаженню навчального характеру.

- Інформують батьків дитини щодо особливостей компенсаторного навчання, цілей та завдань, переваг для дитини, яка має складності навчального та пізнавального характеру.

У цій роботі існують також **зони ризику**, які можуть погіршити процес навчання, виховання, розвитку та соціалізації школяра чи студента до нових реалій, наприклад,

- Розклад уроків у закладі освіти не дозволяє скласти додатковий розклад занять для дитини відповідної категорії.

- У закладі освіти відсутні окремі спеціалісти Команди супроводу.

- Стан здоров'я дитини не дозволяє їй відвідувати індивідуальні заняття з педагогами.

- Рівень знань дитини загалом не відповідає рівневі класу, потребує загальної корекції.

- Батьки дитини не зацікавлені у відновленні знань дитиною, значну увагу приділяють її психічному благополуччю та фізичному здоров'ю.

Таким чином, об'єднавши діяльність усіх учасників Команди психолого-педагогічного супроводу дитини/підлітка в складних життєвих обставинах, можна досягти головного завдання – створення найбільш сприятливих умов для навчання та виховання дитини війни.

Надзвичайно важливим завданням у сфері реалізації Національної стратегії розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі до 2024 року є підготовка педагогічних

працівників та спеціалістів психологічної служби закладів освіти з питань створення безпечних умов, збереження психічного здоров'я учнів і працівників; **здійснення інформаційно-освітніх заходів** із метою формування в учасників освітнього процесу ціннісних життєвих навичок та моделей поведінки, протидії булінгу; підвищення обізнаності педагогічних працівників із проявами стресу в дітей та підлітків; оволодіння навичками відновлення життєвих ресурсів та зміцнення стресостійкості. Сьогодні головним завданням на шляху забезпечення психологічно здорового освітнього середовища є психологічна підтримка вчителів через здійснення комплексного підтримуючого супроводу педагогічних працівників.

У цьому напрямку працівниками інституту проводяться корисні та практичні курси, підготовлені напрацювання, які стануть у нагоді кожному педагогові, який сьогодні працює з дітьми. Зокрема, цікавим та продуктивним є **міжнародний проєкт «SAFE SPACE – Невідкладна психосоціальна підтримка для учнів та шкільних вчителів»**, в рамках якого було проведено навчання з працівниками методичних служб психологічного спрямування України. Науковці та практики-психологи Києво-Могилянської академії підготували 15 тренерів. Методистами Центру реалізовано навчально-розвиткові тренінги, в яких взяли участь на сьогодні 265 педагогічних працівників із Луганської, Запорізької, Київської та 142 особи Черкаської областей.

Навчально-методичний центр психологічної служби отримав матеріали для проведення тренінгів із педагогами за програмою «Безпечний простір». Цікавою є форма реалізації проєкту: під час роботи психолог-тренери центру вводять учасників-педагогів у світ реалій війни та обговорюють стан людини (чи-то дитини, чи-то дорослого) в кризових, стресових ситуаціях. Особливо важливим є подальший розвиток ресурсів учасників для підвищення стресостійкості та життєстійкості.

Цінною є підтримка педагогів упродовж наступних 2 місяців після тренінгу: тренери проводять 2 супервізії для учасників кожної групи педагогів із досвіду застосування знань, навичок та прийомів, які вони отримали в ході тренінгу. Тим самим актуалізуються не тільки знання, але й навички життєвого психологічного балансу. Проєкт розкриває людські потенційні ресурси, які можна застосовувати в професійному та особистому житті, долати труднощі та відновлювати душевну рівновагу. Протягом тренінгу кожен учасник має змогу протренувати вправи, застосовувати прийоми для підвищення стресостійкості. Ми, як тренери пропонуємо педагогам свої напрацювання з теми **«Кроки до розвитку життєстійкості (резильєнтності)»**. Крок за кроком, від простого до складного разом із учасниками тренінгу ми рухаємося до розуміння того, що кожна людина має величезні внутрішні ресурси! Важливо ними скористатися вчасно, відчувати той момент, коли психологічний баланс важко буде відновити.

Цінним досвідом є вивчення власної резильєнтності педагогами в ході тренінгу. Це можна зробити за допомогою блиц-тесту або більш глибокої діагностики. В процесі роботи учасники самостійно аналізують питання для вивчення, оцінюють та фіксують для себе результати. Ця робота є індивідуальною та конфіденційною, а от запитання щодо того, як здійснювати цю роботу з дітьми, якого віку, яким чином та як пояснювати хід діагностики, ми обговорюємо в колі.

Новий позитивний досвід здійснення психологічної підтримки педагогів дає проєкт **«Світ на межі змін: стратегії адаптації. Психологічна підтримка вчителів та дітей у часи війни»**, розроблений

громадською організацією GoGlobal» спільно з центром «Розвиток КСВ» та експертною платформою Career Hub у рамках програми «Мріємо та діємо». Проєкт є важливою складовою відновлення ментального здоров'я дітей та дорослих, які мають забезпечити підтримку здобувачів освіти в складний період для українського суспільства. Тренінги для педагогів працівники навчально-методичного центру психологічної служби інституту здійснюють очно, із застосуванням нових методів та прийомів подолання стресу та відновлення життєстійкості в дітей та дорослих.

Прекрасний навчальний проєкт для педагогічних класних керівників та працівників психологічних служб із оволодіння відновними практиками та дотриманням принципів ненасильницького спілкування **«Підготовка фахівців до впровадження відновного підходу, посередництва, медіації та практик функціонування служб порозуміння в закладах освіти»** запровадив у нашій області з червня 2023 року! Із педагогами закладів освіти ми провели перший 2-денний тренінг, який виявив, що означений напрям роботи актуальний, потребує розвитку та сприяє ненасильницькому розв'язанню конфліктів, допомагає дорослим та дітям будувати продуктивні стосунки, навчає принципам миротворення та миробудування!

У підсумку всі зазначені проєкти націлені на оволодіння знаннями, створення навичок та формування умінь щодо розбудови безпечного і здорового освітнього середовища в освітніх закладах.

Отже, основними напрямками діяльності педагогічних колективів закладів освіти в новому навчальному році є створення психологічної безпеки та здорового освітнього середовища для всіх учасників освітнього процесу. Співпраця працівників навчально-методичного центру психологічної служби інституту з педагогічними працівниками закладів освіти всіх типів та ступенів спрямована на забезпечення фахового супроводу педагогічних працівників та спеціалістів психологічних служб, які здійснюють психологічну підтримку дітей та підлітків, сприяють мінімізації травм війни в умовах воєнного сьогодення та мирного завтра.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Національній стратегії розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі до 2024 року. URL: [...](#)
2. Горбунова В., Карачевський А., Климчук В., Нетлюх., Романчук О. Соціально-психологічна підтримка адаптації ветеранів АТО: посібник для ведучих груп: навчальний посібник. Львів: Інститут психічного здоров'я Українського католицького університету, 2016. 96 с. URL: <https://er.ucu.edu.ua/handle/1/1067>
3. Гриньова М. В. Наукова школа «Саморегуляція як основа успішної професійної діяльності». *Імідж сучасного педагога*. 2017. № 4(2). С. 5–10. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/isp_2017_4\(2\)_3](http://nbuv.gov.ua/UJRN/isp_2017_4(2)_3)
4. Коли світ на межі змін: стратегії адаптації. Психологічна підтримка вчителів та дітей у часи війни: посібник для вчителів закладів загальної середньої освіти. / Упорядники: Акцимеєва Д., Голотенко А., Терентьєва Г., Чуйкр О.; під загальною редакцією Залюбовської Л. 2022. 65 с. URL: <https://cutt.ly/17U9PQi>
5. Андрєєнкова Л.В., Войцях Т.В., Ковальчук Л.Г., Лунченко Н.В. Правила безпеки та можливості отримання допомоги в період конфлікту в Україні: методичні рекомендації. Київ: Агенство «Україна». 2014. 48 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/106565/1/411.pdf>
6. Прайтлер Б. На їхньому боці. Психосоціальна робота з травмованими біженцями / Переклад з німецьк. мови Д.Мелашенко, Т.Супрун. Львів: ВНТЛ-Класика. 2022. 156 с.